

دانشکده فرش

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته پژوهش هنر

عنوان:

بررسی سیر تحول تزئینات صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از سده پنجم تا

پایان سده دوازدهم هجری قمری

استاد راهنما:

آقای دکتر محسن مرآئی

استاد مشاور:

آقای امیر فرید

دانشجو:

ندا شفیقی

شهریور 1391

چکیده

پیشرفت و تکامل هنرهایی چون خوشنویسی، تذهیب و تزئینات، صفحه آرایی و سایر عناصر دیگر در کتاب آرایی ایران، مرهون جایگاه والای کتاب آسمانی قرآن و اعتبار آن نزد مسلمانان است. پس از ورود اسلام به ایران، کتابت و تزئین صفحات قرآن مجید ارزش و اهمیت ویژه ای یافت و غنی ترین و زیباترین تزئینات در فتح باب قرآن ها ظاهر شد. در این پژوهش مطالعه و بررسی سیر تحول و تطور عناصر تزئینی این صفحات در طول ادوار مختلف و تحلیل زیبایی شناسی بصری آنها، جهت آشنایی با نفایس و شاهکارهای هنر اسلامی ایران و یافتن کارکردهای آن در هنر امروز صورت پذیرفته است. نتایج این پژوهش نشان داد اجزا و عناصر صفحات افتتاحیه ی قرآن ها در سده ی 5 تا 12 هجری همواره سیری تکاملی را پیموده و از جنبه های صفحه آرائی، تقسیمات صفحه، جدول کشی، رنگ آمیزی و... از شکل ساده ی اولیه به سوی انسجام و پرکاری تحول یافته است. نقوش و تزئینات سده های نخستین، در آغاز، مختصر، محدود و یکنواخت بوده، با گذشت زمان تنوع، پرکاری و ظرافت در آن ها نمود پیدا کرده است. این تحقیق به روش توصیفی- تحلیلی و گردآوری اطلاعات آن به روش کتابخانه ای انجام شده است.

واژگان کلیدی: تزئین، قرآن، صفحات افتتاح، تذهیب، صفحه آرایی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1.....	مقدمه.....
3.....	فصل اول: کلیات تحقیق.....
4.....	1-1- عنوان تحقیق
4.....	1-2- واژگان کلیدی
4.....	1-3- نوع تحقیق
4.....	1-4- تعریف مساله و بیان سوال های اصلی تحقیق
4.....	1-4-1- تعریف مساله تحقیق
5.....	1-4-2- بیان سوالات اصلی تحقیق
5.....	1-5- فرضیه ها
5.....	1-6- اهداف تحقیق
6.....	1-6-1- اهداف اصلی
6.....	1-6-2- اهداف فرعی
6.....	1-7- اهمیت و ضرورت انجام تحقیق
7.....	1-8- کاربردهای تحقیق
7.....	1-9- جنبه های نوآوری تحقیق
8.....	1-10- روش انجام تحقیق
8.....	1-11- ابزارها و روش های گردآوری داده ها و اطلاعات
8.....	1-12- جامعه ی آماری و تعداد نمونه و حجم
8.....	1-12-1- معرفی نمونه ها
13.....	1-13- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

13	14-1- محدودیت های تحقیق
13	15-1- پیشینه ی تحقیق
21	فصل دوم: بیان مقدمات تحقیق
22	1-2- پیشینه ی تاریخی موضوع
22	1-1-2- ورود اسلام به ایران
23	2-1-2- هنر ایران از سده ی 5 تا 12 هجری قمری
31	3-1-2- پیشینه ی کتاب و کتاب آرایی در ایران
39	4-1-2- کتاب آرایی قرآن
39	1-4-1-2- کتابت در تمدن اسلامی
41	5-1-2- هنرهای قرآنی
41	1-5-1-2- خوشنویسی
45	2-5-1-2- تجلید و صحافی
48	3-5-1-2- صفحه آرایی
50	4-5-1-2- تذهیب و تزئینات
55	2-2- معیارهای زیبایی شناسی بصری
57	1-2-2- تناسبات طلایی
60	1-1-2-2- مستطیل پویا و ایستا
61	3-2- واژه شناسی
61	1-3-2- اصطلاحات و واژگان تذهیب
67	فصل سوم: گردآوری و تحلیل داده ها
68	1-3- درآمد
68	2-3- مطالعه و تحیل قرآن شماره 1
73	3-3- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 2

79	3-4- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 3
85	3-5- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 4
90	3-6- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 5
98	3-7- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 6
107	3-8- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 7
112	3-9- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 8
120	3-10- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 9
125	3-11- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 10
133	3-12- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 11
138	3-13- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 12
145	3-14- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 13
153	3-15- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 14
160	3-16- مطالعه و تحلیل قرآن شماره 15
167	فصل چهارم: ارائه ی یافته ها و تفسیر نتایج
168	4-1- درآمد
168	4-2- شرح جداول
168	4-2-1- جداول ویژگی های تزئینی قرآن ها
178	4-3- جداول تطبیقی
184	4-4- تحلیل نتایج تطبیق تزئینات قرآن های نمونه
187	نتیجه گیری
194	فهرست اعلام و اصطلاحات
197	منابع و مأخذ

فهرست جدول ها

صفحه	عنوان
170.....	1-4- ویژگی های تزئینی قرآن سده پنجم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
171.....	2-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده ششم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
172.....	3-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده هفتم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
173.....	4-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده هشتم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
174.....	5-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده نهم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
175.....	6-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده دهم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
176.....	7-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده یازدهم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
177.....	8-4- ویژگی های تزئینی قرآن های سده دوازدهم ه.ق (ماخذ: نگارنده)
181.....	9-4- تحلیل شیوه خوشنویسی قرآن های نمونه (ماخذ: نگارنده)
182.....	10-4- تحلیل ساختار و صفحه آرایی قرآن های نمونه (ماخذ: نگارنده)
183.....	11-4- تحلیل تزئینات و نقوش قرآن های نمونه (ماخذ: نگارنده)

پیشگفتار

در طول تاریخ هنر اسلامی و در جغرافیای بزرگ عالم اسلام، توجه به کتاب آسمانی قرآن همواره وجود داشته و صفحات قرآن مجید توسط بهترین و بزرگترین هنرمندان، به زیباترین و چشمگیرترین شکل ممکن آذین شده است. زیبایی و نفاست قرآن های خطی به اندازه ای است که چشم هر بیننده ی مسلمان و غیر مسلمانی را به خود خیره می کند. هنرنمایی بی نظیر هنرمندان در محمل مصحف شریف، ظرافت ها، پیچیدگی ها و شگفتی هایی دارد که از ابتدای تحصیل و تحقیق در وادی هنر برای من قابل تامل و حیرت آور بوده است. ارادت به ساحت مقدس قرآن مجید و علاقه به هنری که در بستر مذهبی شکل گرفته و همچنین پیوند آن با هنر معاصر و مدرنی چون گرافیک از دغدغه هایی بود که من را بر این داشت تا مطالعه ای در زمینه ی هنرهای قرآنی صورت دهم و پیوستگی آن را با هنر ارتباط تصویری که آشنایی نسبی در این زمینه داشتم، بررسی کنم. لازم به ذکر است که کوشش های پیش از این پژوهندگان، غالباً معطوف به گردآوری و رده بندی آثار و معرفی هنرمندان بوده که البته راه مطالعات و تحقیقات بعدی را هموار ساخته است.

دشواری های تهیه ی تصاویر از قرآن های خطی که در موزه ها و اماکن تاریخی نگهداری می شوند با مراجعه به مصحف های چاپ شده در این زمینه، تا حدودی رفع شد، اما آنچه که قابل اشاره است تحت الشعاع قرار گرفتن نفاست حقیقی این نسخه های خطی در نمونه های چاپی و کپی های عکسبرداری شده است. سعی بر این بوده تا با ویرایش تصاویر تا حدودی این مشکل رفع گردد، اما آنچه که مسلم است هیچگاه کپی این صفحات نمی تواند لذت تماشای نمونه های اصلی و ارزشمندی آنها را منتقل نماید. همچنین قابلیت مطالعه ی آرایه های تزئینی هر یک از این نمونه ها تا اندازه ای است که می تواند جوابگوی یک کتاب باشد و بی شک حق مطلب را درباره ی آنها نمی توان در این مجال اندک بازگو کرد. اما امید است که تلاش های صورت گرفته زمینه ای را برای مطالعات و پژوهش های آینده فراهم کرده باشد.

سخنم را با سپاس فراوان از همراهی های استاد گرامی جناب آقای دکتر محسن مراشی، که استاد راهنمای این پژوهش بودند و مرا در به پایان رساندن صفحات آن یاری بسیار نمودند و همچنین کمک های بی شائبه ی استاد مشاور محترم، جناب آقای امیر فرید به پایان می برم.

لازم است از کمک ها و همراهی های بیشمار خانواده، به ویژه خواهرم که در آماده سازی و ویرایش پایان نامه مرا یاری رسانده و لطف دوستانم، آقای سعید پیر هوشیار و سرکار خانم مهیاره بکران - که در تهیه ی تصاویر و دیگر مراحل جانبی - یاریگر من بودند، قدردانی بنمایم.

ندا شفیقی

شهریور 1391

مقدمه

در میان هنرهایی که به برکت دین مبین اسلام رواج یافته است، کتاب آرایه قرآن از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده است. کاتبان قرآن برای تاکید و تذکر بر تقدس متن کلام الهی سعی در ارائه ی هر چه بهتر و زیباتر آن داشتند و با بهره گیری از انواع هنرها و عناصری چون رنگ و نقش، صفحه آرایه، کاغذ، صحافی، تجلید و... در کنار خط و تذهیب به تزئین مصحف شریف پرداختند. در ایران نیز بهترین هنرمندان جهت آرایش صفحات قرآن همت گماردند و سبک ها و اصول متنوعی را موجب شدند. در ادوار و مکاتب مختلف، نقوش و رنگ ها، روش قرار گرفتن آرایه ها در صفحه و تنظیم و سبک طرح ها با یکدیگر متفاوت بوده و هر یک ویژگی های منحصر به خود را دارا است.

سیر تحول و تکامل تزئین در آرایش صفحات آغازین قرآن های خطی موضوع پژوهش حاضر بوده و طبق آن سده های 5 تا 12 هجری را شامل می شود. این پایان نامه در چهار فصل تنظیم شده است؛ که فصل اول اهداف، سوالات، فرضیه ها، کاربردها، ضرورت ها، پیشینه ی تحقیق و... را شامل می شود. در فصل دوم با بیان مقدمات تحقیق؛ به ورود اسلام به ایران اشاره شده و با توجه به دوره های تاریخی و سلسله های حکومتی در ایران از سده 5 تا 12 هجری قمری، وضعیت هنرهای این ادوار به طور اجمالی از نظر گذراننده می شود. سپس به ذکر پیشینه ی کتاب آرایه در ایران و تمدن اسلامی پرداخته می شود و با معرفی شاخص ترین هنرهای قرآن نگاری چون خوشنویسی، تذهیب، صحافی و صفحه آرایه، سابقه ی تاریخی پژوهش شناسایی می گردد. همچنین در بخش پایانی از این فصل به شرح واژگان و اصطلاحات تذهیب اختصاص می یابد. فصل سوم گردآوری و تحلیل داده

های پژوهش است و بر این اساس نمونه قرآن های نفیس سده های 5 تا 12 هجری با ارائه ی تصویر و ذکر مشخصات، مطالعه و تحلیل شده، ویژگی های تزئینی هر یک از نظر گذرانده می شود. آخرین فصل از این مجموعه به تفسیر نتایج و ارائه ی یافته ها در قالب جداول متعدد و تطابق نمونه های قرآنی با یکدیگر اختصاص یافته است و سرانجام به نتیجه گیری و قضاوت فرضیه ها منتهی می گردد.

فصل اول

کلیات تحقیق

1-1 عنوان تحقیق

بررسی سیر تحول تزئینات صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از سده پنجم تا پایان سده دوازدهم

هجری قمری

2-1 واژگان کلیدی

قرآن، تزئین، صفحات افتتاح، تذهیب، صفحه آرایی

3-1 نوع تحقیق

نوع پژوهش حاضر بنیادی می باشد و بر اساس آن برای گسترش دانش و فهم بیشتر طرح ریزی شده و به تبیین ویژگی ها و صفات می پردازد و احتمال می رود که همه و یا بخشی از این دانش در آینده کاربرد داشته باشد.

4-1 تعریف مساله و بیان سوال های اصلی تحقیق

1-4-1 تعریف مساله تحقیق

آراستن یکی از ویژگی های اصلی هنر ایرانی است و کتاب آرایی به عنوان یکی از هنرهای برجسته در ایران همواره از جایگاه رفیعی برخوردار بوده است، که به زیباترین و با شکوهترین شکل ممکن در خدمت جذابیت بصری صفحات قرآن به کار رفته است. هنرهایی چون خوشنویسی، تذهیب، صفحه آرایی و... در آرایش صفحات کتاب ها دخیل بوده اند و پرکارترین و غنی ترین اوراق قرآن را همواره فتح باب آن تشکیل داده است و جلوه های زیبای بصری هر نسخه در این صفحات نمود

بیشتر و بهتری پیدا کرده است. مسئله اصلی در تدوین پژوهش حاضر، مطالعه ی سیر تحول تزئینات صفحات افتتاح قرآن ها از سده پنجم تا پایان سده دوازدهم هجری قمری می باشد که به علت تقدس متن آسمانی قرآن و اهمیت هنر کتاب آرایی در طول تاریخ اسلام و ایران، معرفی هر چه بیشتر و در خورتری را می طلبد.

1-4-2 بیان سوالات اصلی تحقیق

1- ویژگی های شاخص آرایش صفحات افتتاح نسخ قرآن مربوط به سده های پنجم تا پایان سده دوازدهم هجری چه بوده است؟

2- تزئینات مربوط به صفحات افتتاح قرآن های نفیس از سده پنجم تا پایان سده دوازدهم هجری چه تحولاتی داشته است؟

1-5 فرضیه ها

1- تزئین صفحات افتتاح قرآن ها نسبت به دیگر صفحات در طراحی تقسیمات صفحه، جدول کشی، رنگ آمیزی، تذهیب و دیگر آرایه های ظریف از جنبه ی تزئینی شاخصی برخوردار بوده است.

2- نقش و تزئین صفحات آغازین قرآن ها در سده های اولیه ساده و یکنواخت بوده و با گذشت زمان نقش های ساده جای خود را به عناصر متنوع تزئینی، منسجم و پرکار داده است.

1-6 اهداف تحقیق

1-6-1 اهداف اصلی

شناسایی و معرفی نفیس ترین نمونه های قرآن های خطی از سده پنجم تا پایان سده دوازدهم هجری قمری که نفاست هر یک بر حسب پرکاری در نقش و رنگ و کیفیت خط و تزیین و... تعیین شده است.

شناخت سیر تحول و تطور عناصر تزئینی قرآن های نفیس خطی از قرن 5 تا 12 هجری قمری و تحلیل زیبایی شناسی بصری نفیس ترین نمونه های هر دوره از اهداف اصلی پژوهش حاضر می باشد.

1-6-2 اهداف فرعی

شناسایی و معرفی شاخصه های مهم کتاب آرایبی و تزئینات قرآن های ادوار مختلف در ایران و همچنین بررسی نقوش، تزئینات، تذهیب، رنگ، خط، صفحه آرایبی و... در قرآن های نفیس سده های 5 تا 12 هجری قمری از دیگر اهداف پژوهش حاضر است.

شناخت تحولات و نوآوری های به کار رفته در آرایش قرآن های نفیس هشت قرن از تاریخ هنر ایران و بررسی میزان تاثیر و تاثرات کتاب آرایبی هر دوره بر یکدیگر از اهداف فرعی پژوهش حاضر می باشد.

1-7 اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

با توجه به کمبود منابع و اینکه تاکنون تحقیقی با موضوعیت بررسی سیر تحول تزئینات صفحات افتتاح قرآن های سده 5 تا 12 انجام نشده است، بایسته است تحقیق حاضر که قصد دارد وجوه هنری و زیبایی شناسی کاربردی قرآن های هر دوره را بررسی کرده سیر تحول آن را از نظر بگذراند و ضمناً به جنبه های گرافیکی موجود در صفحات افتتاح قرآن های خطی پردازد، انجام پذیرد. اهمیت پژوهش حاضر در اهداف آن می باشد که همانا لزوم شناسایی شاهکارهای هنری در تمدن اسلامی است.

1-8 کاربردهای تحقیق

تحقیق حاضر کاربردهای احتمالی هنرهایی چون صفحه آرایی، تذهیب، خوشنویسی و... را در عرصه های جدید و دوران معاصر می نمایاند و به معرفی و تحلیل ویژگی های شاخص کتاب آرایی قرآن های دوره های مختلف تاریخی در ایران می پردازد. علاوه بر آن تعدادی از نسخه های نفیس قرآن های خطی دوره های مختلف را معرفی می کند.

1-9 جنبه های نوآوری تحقیق

تاکنون پژوهشی با دیدگاه گرافیکی بر قرآن های نفیس خطی انجام نشده است. جنبه ی نوآوری در تحقیق حاضر این است که تحلیل و بررسی شاخصه های بصری در آرایش قرآن های قدیمی مورد توجه پژوهشگر قرار گرفته و یافته های تحقیق می تواند به احیای این اصول در دوران معاصر و کاربردشان در هنرهای امروزی یاری رساند.

10-1 روش انجام تحقیق

این پژوهش با استفاده از روش های اسنادی و کتابخانه ای انجام می پذیرد و به لحاظ ماهیت بنیادی و از نظر روش، توصیفی و تحلیلی است همچنین این تحقیق، تحول تزئینات صفحات افتتاح قرآن مجید را در بستر تاریخی و از طریق مقایسه نسخ نفیس قرآنی و شناسایی تحولات عوامل تزئینی و کتاب آرائی مربوط به صفحات افتتاح بررسی خواهد نمود و به همین دلیل مطالعه ی تطبیقی طولی محسوب می شود.

11-1 ابزارها و روش های گردآوری داده ها و اطلاعات

از منابع کتابخانه ای، سیستم های اطلاع رسانی رایانه ای (کتاب ها و مقالات الکترونیکی و سایت های معتبر هنری) و روش میدانی (بازدید از موزه های تاریخی و نمایشگاه های مربوطه) جهت گردآوری اطلاعات استفاده شده است.

12-1 جامعه ی آماری و تعداد نمونه و حجم

جامعه ی آماری، قرآن های خطی چاپ شده ی در دسترس پژوهشگر بوده است و تعداد نمونه 15 قرآن می باشد. همچنین از روش انتخابی در نمونه گیری استفاده شده است.

1-12-1 معرفی نمونه ها

قرآن شماره 1 : نگارش هنرمندی گمنام است که در یکی از سال های قرن پنجم هجری پدید

آمده و هم اکنون در کتابخانه ی کاخ گلستان تهران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 2 : در سال 529 خورشیدی ، مصادف با 546 هجری قمری توسط هنرمندی

گمنام نگارش یافته است. در موزه ی رضا عباسی تهران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 3 : در یکی از سال های قرن ششم هجری قمری توسط هنرمندی گمنام پدید آمده

و محل نگهداری آن کتابخانه ی کاخ گلستان تهران می باشد. (شکل 1-1)

قرآن شماره 4 : هنرمند این نسخه ی قرآنی نیز گمنام بوده ، در یکی از سالهای قرن هفتم هجری

قمری تولید شده است و در موزه ی ملی ایران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 5 : هنرمند این اثر گمنام و در سال 600 خورشیدی ، 618 هجری قمری کتابت

شده است. سال 936 قمری شاه قلی خلیفه آن را به آستانه ی شیخ صفی در اردبیل وقف کرده و هم

اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 6 : ابوالفتح محمود کردی ، در سال 706 خورشیدی مصادف با 728 هجری قمری

آن را کتابت نمود و محل نگهداری آن در موزه ملی ایران می باشد. (شکل 1-1)

قرآن شماره 7 : هنرمند این نسخه شمس الدین پسر فخرالدین حافظ فقیه می باشد که آن را در

717 هجری قمری پدید آورده و امروز در کتابخانه ملی ایران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 8 : در یکی از سال های قرن 9 هجری قمری پدید آمده و هنرمند آن گمنام است .

این مصحف در کتابخانه ی مجلس تهران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

قرآن شماره 9 : سال 834 خورشیدی که مصادف با 860 هجری قمری بوده ، این صفحات

کتابت شدند و محل نگهداری کنونی آن ، کتابخانه مجلس تهران می باشد. (شکل 1-2)

قرآن شماره 10 : عبدالقادر حسینی در یکی از سال های قرن دهم هجری قمری صفحات این

مصحف را کتابت نموده و در موزه ملی ایران نگهداری می شود. (شکل 1-2)

قرآن شماره 11 : هنرمند این صفحات محمدعلی شرفی است که در سال 985 هجری قمری

آن را پدید آورده و در کتابخانه ملی ایران نگهداری می شود. (شکل 1-2)

قرآن شماره 12 : سال 1046 خورشیدی و به تاریخ ذی القعدة 1077 هجری قمری ، محمد

رحیم نیشابوری آن را کتابت نموده و در کتابخانه ی کاخ گلستان تهران نگهداری می شود. (شکل 1-1)

(2)

قرآن شماره 13 : هنرمند این اثر گمنام و در یکی از سال های قرن یازدهم هجری قمری

نگارش شده، هم اینک در کتابخانه کاخ گلستان موجود می باشد. (شکل 1-2)

قرآن شماره 14 : بصیر شیرازی هنرمند این صفحات بوده و آن را در سال 1127 هجری قمری

پدید آورده است. کتابخانه کاخ گلستان محل نگهداری این مصحف است. (شکل 1-2)

قرآن شماره 15 : در سال 1155 هجری خورشیدی مصادف با ربیع الثانی 1190 هجری قمری

توسط هنرمندی گمنام پدید آمده و در کتابخانه کاخ گلستان تهران نگهداری می شود. (شکل 1-2)

قرآن شماره ۱

قرآن شماره ۲

قرآن شماره ۳

قرآن شماره ۴

قرآن شماره ۵

قرآن شماره ۶

قرآن شماره ۷

قرآن شماره ۸

عکس (1-1) نمونه قرآن ها (ماخذ: نگارنده)

قرآن شماره ۹

قرآن شماره ۱۰

قرآن شماره ۱۱

قرآن شماره ۱۲

قرآن شماره ۱۳

قرآن شماره ۱۴

قرآن شماره ۱۵

عکس (1-2) نمونه قرآن ها (ماخذ: نگارنده)